

Олександр О. Кравцов*

ПОНЯТТЯ РАЦІОНАЛЬНОСТІ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Стаття присвячена актуальним питанням розкриття сутності та змісту поняття «раціональність» стосовно економічної поведінки. Раціональність виступає фундаментальною методологічною основою економічної теорії, на якій засновані мікрота макроекономічні моделі, прогнозуються економічні процеси та явища, розробляється державна політика. Розуміння раціональності економічної поведінки в класичній та неокласичній економічній теорії зосереджено навколо моделі *homo economicus* — людини економічної. Дана модель це логічна конструкція з гіпотез, як економічні агенти ухвалюють рішення щодо споживання й виробництва економічних благ. На критиці цих гіпотез виникли нові наукові течії економічної теорії, які здобули популярність в тому числі завдяки переосмисленню ідеї раціональної економічної поведінки.

Раціональність — це філософська категорія, яка має загальнонаукове значення та досліджується ґносеологією, соціально-гуманітарними та іншими науками. Для розкриття її сутності та змісту необхідно застосування концептуального аналізу та комплексного міждисциплінарного інструментарію. В статті застосований порівняльно-історичний метод для розкриття генезису поняття «раціональність» стосовно економічної поведінки. За допомогою категоріального аналізу поняття «раціональність» в економічній теорії порівнюється з синонімічним поняттям «ефективність». Діалектичний метод використаний для відокремлення раціонального та нераціонального, повної та обмеженої раціональності тощо.

Визнання рішень економічних агентів раціональними базується на оцінці їх результатів. Характер результатів з часом змінюється з позитивного на негативний і навпаки. Так, інвестиційні рішення можуть виявитися спочатку невдалими, а згодом успішними. Для подолання таких суперечностей доцільно використати деонтологічний підхід, згідно з яким рішення оцінюється за його намірами, а не результатами.

В статті запропоновані ознаки раціональності та нераціональності для процесів, пов'язаних з ухваленням та реалізацією індивідуальних рішень з позицій деонтологічної етики. З використанням даних ознак можуть бути розроблені критерії й стандарти оцінки раціональності поведінки економічних агентів.

Ключові слова: раціональність, економічна поведінка, *homo economicus* (людина економічна), ефективність, ухвалення рішень, індивідуальна раціональність, деонтологічна етика

Табл. 1. Літ. 14.

DOI: 10.32752/1993-6788-2026-1-301-337-349

* ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6709-2753>

Oleksandr Kravtsov

THE CONCEPT OF RATIONALITY IN ECONOMIC THEORY

The article is devoted to the topical issues of revealing the essence and content of the concept of «rationality» in relation to economic behavior. Rationality is the fundamental methodological basis of economic theory, on which micro- and macroeconomic models are based, economic processes and phenomena are predicted, and state policy is developed. Understanding the rationality of economic behavior in classical and neoclassical economic theory is centred around the model of *homo economicus* - economic man. This model is a logical construction of hypotheses about how economic agents make decisions regarding the consumption and production of econom-

* Kramatorsk Professional College Kryvyi Rih National University. Ukraine.

ic goods. On the basis of criticism of these hypotheses, new scientific trends in economic theory have emerged, which have gained popularity, including due to the rethinking of the idea of rational economic behavior.

Rationality is a philosophical category that has general scientific significance and is studied by epistemology, social and humanitarian and other sciences. To reveal its essence and content, it is necessary to use conceptual analysis and a comprehensive interdisciplinary toolkit. The article uses a comparative-historical method to reveal the genesis of the concept of «rationality» in relation to economic behavior. Using categorical analysis, the concept of «rationality» in economic theory is compared with the synonymous concept of «efficiency». The dialectical method is used to separate the rational and irrational, complete and limited rationality, etc.

The recognition of decisions of economic agents as rational is based on the assessment of their results. The nature of the results changes over time from positive to negative and vice versa. Thus, investment decisions may initially be unsuccessful, and later successful. To overcome such contradictions, it is advisable to use a deontological approach, according to which the decision is evaluated according to its intentions, not results.

The article proposes signs of rationality and irrationality for processes related to the adoption and implementation of individual decisions from the standpoint of deontological ethics. Using these signs, criteria and standards for assessing the rationality of the behavior of economic agents can be developed.

Keywords: rationality, economic behavior, homo economicus (economic man), efficiency, decision-making, individual rationality, deontological ethics

Peer-reviewed, approved and placed: 03.07.2026

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Осмислення природи розуму взагалі й раціональності як його характеристики започаткували філософи Стародавньої Греції. Геракліт Ефеський (приблизно 540–480 рр. до н.е.) ввів у філософську термінологію поняття «логос» (від грецького λόγος – причина) як загальний закон буття, заснований на розумній основі світу. Надалі це поняття еволюціонувало в інших філософських школах. Розумну основу людської діяльності стали позначати поняттям «раціональність», яке походить від латинського ratio – розум.

Раціональність – ключова філософська категорія, навколо якої побудовані основні наукові доктрини пізнання. Головною рисою раціональності в сучасному філософському розумінні визнається тлумачення буття за допомогою розуму на основі визначення об'єктивних законів існування природи, людини, суспільства. Існування універсальних, незмінних законів мислення обґрунтоване раціональністю людини як єдиної розумної істоти. Таке розуміння раціональності вважається класичним. З іншого погляду, ця категорія визнається історичною, критерії та стандарти раціональної поведінки змінюються з дійсним історичним процесом.

Сучасне суспільство споживання попри стрімке економічне зростання виявилось нездатним подолати свої основні проблеми при переході від VUCA-світу до світу BANI. Це стимулювало дискусії про раціональне взагалі, а також про раціональність в економіці, політиці, культурі та інших сферах суспільного життя.

Раціональність в практичній діяльності пов'язують з усвідомленням та розумінням людиною поставленої мети під час цілепокладання. Можна

визначити ознаки раціональності щодо широкого спектра проявів людської поведінки: очікувань, намірів, рішень, дій, реакції не певні обставини тощо. Як вказано у філософському енциклопедичному словнику, «людська поведінка корелює зі складною системою цілей, мотивів, настанов, внутрішніх смислів, свідомих та неусвідомлених прагнень і потягів, завжди так чи інакше поєднаних і актуалізованих певним рішенням суб'єкта стосовно способу своєї присутності у світі» [1, с. 490].

Для економічної науки поняття раціональності завжди мало визначне методологічне значення, адже її предмет пов'язаний з використанням обмежених ресурсів суспільства. На протязі останніх трьох десятирічь поняття раціональності активно обговорюється в зарубіжній науковій літературі з питань економіки, оскільки методологія економічної науки активно вдосконалюється в різних напрямках нових наукових течій. В українській економічній школі приділяється недостатньо уваги розкриттю сутності та змісту цього поняття. Визначення критеріїв та стандартів раціональної економічної поведінки є актуальним науковим завданням, що відповідає практичним потребам суспільства.

Аналіз останніх публікацій по проблемі. Т.В. Меркулова пропонує аналізувати раціональність в широкому й вузькому сенсі. В широкому сенсі «раціональний» розуміється в контексті ґрунтованого на розумі світогляду і пізнання, на відміну від художнього та іншого сприйняття світу» [2]. До широкого розуміння вона також додає нормативний підхід до тлумачення раціональності як відповідності правилам, нормам, стандартам, еталонам духовної та матеріальної діяльності тощо. У вузькому сенсі раціональність трактується, зокрема, економічною наукою.

О.А. Кратт та Л.Г. Деєва запропонували дві групи рис раціональної економічної поведінки для оцінки діяльності суб'єктів господарювання [3]. До першої групи вони віднесли три риси: цілепокладання; вільний, усвідомлений вибір індивідом ефективних засобів досягнення мети; наявність потрібного суспільству результату. Друга група складається з чотирьох рис раціональності: відповідність результату й використовуваних засобів його досягнення прийнятим у суспільстві нормам загальнолюдської моралі й етики; відповідність результату й використовуваних засобів його досягнення правовим нормам; синтез індивідуальної та універсальної раціональності; остання риса — це динамічність, тобто можливість зміни погляду на раціональність з часом. На думку О.А. Кратта та Л.Г. Деєвої, за такими типологічними рисами повинна аналізуватися на предмет раціональності діяльність суб'єктів господарювання.

Предметом дослідження О.В. Клішової стала сутність і походження економічної раціональності, а також механізм формування суспільної раціональності в Україні [4]. На її погляд, індивідуальну раціональність обумовлює «іманентна система критеріїв як першооснова розташування переваг індивіда в кожний даний момент у конкретному порядку». О.В. Клішова вказує: «Вибір індивіда виявиться суб'єктивно раціональним у разі прагнення до реалізації оптимального варіанта з-поміж альтернатив, виявлених на основі доступної інформації». Об'єктивна раціональність — це

підсумок суб'єктивних раціональних виборів. Формування суспільної раціональності за О.В. Клішовою відбувається шляхом поступового усупільнення й уніфікації систем критеріїв переваг індивідів, за іншим її визначенням, «в ході організації господарюючих індивідів». Організація господарюючих індивідів в соціально-економічних системах різного рівня відбувається завжди, але не будь-які її наслідки можна вважати раціональними. Отже, людська поведінка може бути як раціональною, так і нераціональною, а критерії такого розмежування необхідно визначити з сутності та змісту поняття «раціональність».

Ю.П. Івашук проаналізував моделі раціонального вибору, які використовуються в неокласичній економічній теорії та наукових течіях, що виникли на критиці її постулатів, зокрема, в поведінковій та інституціональній теоріях. Ним зроблений висновок, що «умовою раціонального вибору є його мінімальна або нульова конфліктність між інституціональними вимогами й заборонами» [5].

Т.В. Меркулова як Ю.П. Івашук також виділяє органічну раціональність: «Цю форму раціональності можна назвати інституційною, і вона принципово відрізняється ... підходом до проблеми вибору. Людина, що володіє інституційною раціональністю, не ставить і не розв'язує самостійно завдання вибору, а дотримується певних стереотипів поведінки, що склалися під впливом формальних і неформальних інститутів» [2]. Хоча таке визначення ставить під сумнів розумну складову в поведінці людини, але в певних умовах ситуаційного детермінізму органічна раціональність може бути єдиною можливою. Наприклад, міноритарний акціонер підкоряється легальному рішенням загальних зборів навіть, якщо воно суперечить його інтересам.

О.В. Вартанова визначила такі критерії для оцінювання раціональності або нераціональності дій економічного суб'єкта: «цілераціональність (відповідність економічної поведінки поставленим цілям); раціональний розподіл коштів; максимізація споживчої корисності (скоріше – соціальної корисності); задоволення потреб економічного суб'єкта» [6]. Ці критерії можна використати для індивідів-споживачів, для суб'єктів господарювання вони не підходять.

В дослідженні Потішук О.О., Франко Н.О. та Сторожик М.І. проблема раціональності розглянута в історико-філософському контексті на прикладі європейській філософській думки. Автори відзначають, що в різних сферах суспільного життя, в науці, економічній діяльності, в мистецтві тощо, можуть існувати різні види раціональності [7].

Отже, всеохоплюючий характер раціональності як атрибуту людської поведінки об'єктивно ускладнює розкриття сутності та змісту цього поняття. Воно вимагає декомпозиції з наступним аналізом виділених складових. Дослідники пропонують різні способи об'єктно-орієнтованої декомпозиції поняття «раціональність» за критерієм приналежності елементів до різних сфер абстракції економічної поведінки. Але виділення елементів без визначеного методологічного стрижня ускладнює або унеможливорює наступний синтез результатів: в пропозиціях дослідників є «дещо спільне» й «дещо відмінне».

Дослідження сутності та змісту такого складного поняття як раціональність вочевидь повинні бути міждисциплінарними, щоб об'єднати надбання різних наук. Оскільки уявлення про природу та характер економічної діяльності змінювалися в ході соціально-історичного розвитку суспільства, генезис поняття раціональності слід досліджувати разом з історією економічної думки. Це дозволить окреслити методологічні засади, навколо яких будуть сформовані науково обґрунтовані критерії раціональної економічної поведінки.

Формулювання цілей дослідження (мета статті) полягає в поглибленні досліджень сутності та змісту поняття раціональності стосовно економічної діяльності на основі міждисциплінарного поєднання підходів. Для економічної теорії раціональність є фундаментальною методологічною основою, яка пояснює процеси суспільного виробництва й споживання та забезпечує прогностичну здатність моделей. Від правильного розуміння раціональності та чинників, що на неї впливають, залежить розробка ефективних інструментів державного регулювання економіки на макрорівні, а також оптимізація менеджменту на рівні суб'єктів господарювання.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. З погляду антропології раціональність властива неолітичним підвидом *Homo sapiens sapiens*, які з'явилися на території Європи приблизно 35-40 тис. років тому. Внаслідок еволюційного відбору підвид *Homo sapiens sapiens* залишився єдиним з виду *Homo*, що зміг пристосуватися до складних умов тогочасного існування. В епоху верхнього палеоліту відбулися докорінні зміни в матеріальній і духовній культурі та суспільній організації, які в сукупності свідчать про значний розвиток когнітивних здібностей стародавньої людини. Здатність розмірковувати дозволила неолітичним людям ухвалювати складні рішення, які все в більшому ступені базувалися на очікуваннях і прогнозах. Передбачення майбутнього заздалегідь забезпечувало належну реакцію на зміни навколишнього середовища. Найважливішим рішенням стародавньої людини став перехід від кочового до осілого способу життя, що обумовило неолітичну революцію та заклало першооснову розвитку сучасного людства. Еволюційний відбір зробив раціональність неолітичних людей ключовим фактором їх виживання в стародавньому світі.

Стосовно економічної діяльності поняття раціональності набуло специфічного значення з розвитком економічної думки. Давньогрецький мислитель Ксенофонт (до 430 — близько 355 рр. до н.е.) у своєму трактаті «Ойкономія» описав зразкове домогосподарство афінського громадянина. Керуючись здоровим глуздом, він виклав розподіл обов'язків між членами родини, дав поради щодо утримання домашнього господарства та ведення сільськогосподарських робіт. Успішна господарська діяльність була представлена Ксенофонтом як така, що базується на життєвій мудрості, тобто раціональне ототожнювалось з правильним виконанням окремих функцій згідно зі зразком. Опис того, як «правильно» вести господарство, ми можемо знайти також в більш ранніх джерелах в інших народів. Наприклад, закони вавилонського царя Хаммурапі (близько 1750 р. до н.е.) містять норми господарських відносин в тому числі приватної власності. Закони Ману

«Ману-сміті» (точна дата їх створення невідома), пам'ятка давньоіндійської літератури, описують правила життя сім'янина-господаря. Розуміння раціональності як відповідності встановленим нормам характерно для стародавніх традиційних суспільств.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) змістив акцент у розумінні раціональної економічної поведінки людини на морально-етичні аспекти збагачення. У своєму трактаті «Політика» він вперше поставив питання про розумні межі накопичення власності. Арістотель вважав істинним багатством засоби, необхідні для життя людини й корисні для державної та сімейної громади. Мистецтво набування істинного багатства, на його думку, «...є за своєю природою частиною науки про домашнє господарство» - економіки [8, с. 25]. Арістотель назвав «мистецтвом наживати статок» або хрематистикою прагнення людини до збагачення, яке походить з уявлення, «нібито багатство і нажива не мають ніяких меж» [8, с. 25]. З протиставлення економіки та хрематистики вперше виводиться поняття про нерозумну (нераціональну) економічну поведінку. Арістотель вважав, що прагнення до накопичення грошей не має розумних меж. Оскільки гроші перетворюються з засобу для існування на мету, прагнення до накопичення грошей, на його думку, конкурує з цілями співіснування людей в тогочасному суспільстві. Суспільно-економічні ідеї Арістотеля згодом підхопили християнські та мусульманські релігійні мислителі Середньовіччя. В епоху Античності та Середньовіччя економіка ще не була самостійною підсистемою суспільства, а виступала функцією його соціальної організації. Отже, раціональна економічна поведінка в той час сприймалася як така, що відповідає суспільним і релігійним нормам. Прагнення до збагачення засуджувалося, але тільки коли воно порушувало суспільний устрій і ставало самоціллю існування людини.

В XVI-XVIII сторіччі економічна думка зосередилася навколо обґрунтування джерел походження багатства. В історії європейських економічних учень цей період отримав назву «епоха меркантилістів». У творах мислителів епохи меркантилістів за аналогією Ксенофонта даються поради щодо управління економікою феодальної монархії, яке повинно забезпечити збагачення можновладця. Поняття раціональності як таке не порушується, але меркантилісти намагалися обґрунтувати заходи державного регулювання економіки, що вже можна розглядати в термінах цілей і засобів їх досягнення.

Підхід до трактування раціональності в економічній діяльності докорінно змінився з виникненням та становленням класичної політичної економії. А. Сміт у своєму «Дослідженні про природу і причини багатства народів» (1776) зробив центром уваги людину та її поведінку. Він вказав на рушійну силу будь-якої економічній діяльності — егоїстичний інтерес людини. Символічно, що Сміт був професором моральної філософії, тому в його працях морально-етичні аспекти економічної поведінки людини, дослідження яких було започатковано ще Арістотелем, розширені осмисленням економічної дійсності свого часу. Сміт вважав, що економічна дійсність є результатом свідомої цілеспрямованої поведінки індивідів та суспільної організації, зокрема, розподілу праці. Сміт не досліджував раціональність як окрему категорію, але егоїстичний інтерес в досягненні власних цілей став основою

ідеального образу «людини економічної». Т.В. Меркулова вказує: «Власний інтерес і власна вигода одержали математичний вираз у вигляді функції корисності, а раціональний вибір був формалізований у вигляді оптимізаційного завдання. Цей підхід міцно ввійшов у моделювання економіки як домінуючий тип опису поведінки «людини економічної» [2].

Людина економічна або homo economicus — це логічна конструкція або модель, яка побудована з гіпотез, як економічні агенти ухвалюють рішення щодо споживання і виробництва економічних благ. Економічні агенти вважаються індивідами, хоча до них можуть належати як окремі люди, так і їх організовані групи (домогосподарство, підприємство і навіть корпорація як єдиний центр ухвалення рішень). Раціональність виступає ключовою гіпотезою, але у вузькому розумінні: індивід завжди при ухваленні рішення намагається максимізувати рівень досягнення власних суб'єктивних цілей, які при цьому можуть поширюватися й на інших індивідів (наприклад, людина прагне добробуту для членів своєї родини). Природа походження цілей ніколи детально не досліджувалася економістами, бо це належить до предмета вивчення інших наук, зокрема, моральної філософії, філософської антропології, психології, соціології, політології. Економічні цілі індивідів виражаються такими поняттями або показниками, як вигода, корисність, задоволення, власність і т.п. Другою гіпотезою є методологічний індивідуалізм: всі масові процеси, що відбуваються на ринках і в економіці в цілому, обумовлені виключно рішеннями й діями незалежних індивідів. Інші гіпотези стосуються об'єктивних умов ухвалення рішень, до яких належать, зокрема, повна поінформованість та обмеженість ресурсів. Індивід знає про всі альтернативні рішення з їхніми наслідками та може оцінити їх на основі незмінної в часі системи уподобань. Його ресурси обмежені, і він має щось витратити для досягнення своїх цілей. Раціональна поведінка індивіда при ухваленні будь-яких рішень, яку іноді називають «максимізувальною», полягає у співвіднесенні витрат і результату та обранні найкращої альтернативи за критерієм максимуму ефективності.

Модель homo economicus створена зі штучно виокремлених особливостей людської поведінки, тому в дуже вузькому спектрі характеризує багатогранну особистість людини. Виходячи з неї, з'явилося навіть поняття «економічна раціональність» як специфічний вид раціональності взагалі. В інших соціально-гуманітарних науках раціональність трактується наближено до її побутового сприйняття, тобто як розумна, адекватна ситуації поведінка людини або групи людей, яка покращує їхній поточний стан або сприяє виживанню, збереженню і т.п. Виокремлення економічної, рівно як політичної, соціальної або будь-якої іншої раціональності, вводить нас від філософського розуміння цього поняття, яке має бути загальнонауковим. Раціональність в філософському розумінні визнається спільною рисою поведінки всіх індивідів, адже людина — розумна істота, тому мусить діяти раціонально.

М. Вебер одним з перших визначив термін раціонально-доцільної поведінки: «Ми будемо називати раціонально-доцільною таку поведінку, яка орієнтується виключно на засоби, які (суб'єктивно) видаються адекватними для (суб'єктивно) однозначно зрозумілої мети» [9, с. 9].

Л. фон Мізес писав: «З політичної економії класичної школи виникла загальна теорія людської діяльності праксеологія» [10, с. 5]. Термін «праксеологія» вперше був використаний в 1890 р. Еспінасом. Мізес позначав ним науку про загальні закони та закономірності людської діяльності. На думку Мізеса, людська діяльність цілеспрямована, тобто людина завжди хоче змінити менш задовільний стан на більш задовільний, і саме це спонукає її до дій. Ресурси в людини завжди обмежені, тому вона мусить робити вибір. Логіка вибору універсальна і не залежить від конкретних економічних умов. Мізес вказував: «Вибір стосується всіх людських цінностей. Всі цілі та засоби, матеріальне та ідеальне, високе та низьке, шляхетне та підле вишиковуються в один ряд і підкоряються рішенню, в результаті якого одна річ вибирається, а інша відкидається» [10, с. 3]. Мізес вважав, що раціональність притаманна людській поведінці так само як логічність мисленню (наш розум є логічним від природи, і ми не можемо мислити поза логікою).

За визначенням Л. Робінса, «Економічна наука — це наука, яка вивчає людську поведінку з погляду співвідношення між цілями та обмеженими засобами, що можуть мати різний вжиток» [11]. Оскільки раціональність економічної діяльності визначається способом використання обмежених ресурсів, її сутність та зміст пов'язані з поняттям ефективності. Як кількісний показник економічна ефективність характеризує, наскільки витрата ресурсів забезпечила досягнення визначених цілей. За визначенням С.В. Мочерного, «ефективність - це здатність приносити ефект, результативність процесу, проекту тощо, які визначаються як відношення ефекту, результату до витрат, що забезпечили цей результат» [12]. В мікроекономічній теорії ефективність за Парето (Pareto efficiency) також характеризує оптимальний стан у виробництві, розподілі, обміні та споживанні. Ефективність у виробництві (технологічна) означає ситуацію, коли неможливо збільшити обсяг виробництва одного блага без зменшення виробництва іншого блага. Ефективність у розподілі досягнута, коли обсяг та структура виробництва ідеально відповідають потребам споживачів. Ефективність в обміні та споживанні — це ситуація, коли шляхом обміну неможливо покращити стан одного індивіда, не завдаючи при цьому шкоду інтересам іншого індивіда. З погляду маржиналістів, стійкий стан в економіці (рівновага) обумовлений тим, що він задовольняє всіх учасників, які не зацікавлені в тому, щоб цей стан змінити. Такий стан характеризується одночасною ефективністю за Парето у виробництві, розподілі, обміні та споживанні. Ф. Найт одним з перших звернув увагу на те, що ситуація ідеальної рівноваги в економіці можлива тільки за умови абсолютної раціональності індивідів: «Висновки економічної теорії слід приймати з тим застереженням, що вони справедливі остільки, оскільки економічна діяльність людей раціональна та спланована заздалегідь» [13, с. 58]. Абсолютну раціональність він пов'язував з наявністю в індивідів повної та вірогідної інформації для ухвалення ними оптимальних рішень. Невизначеність, яка присутня в реальному житті, робить абсолютну раціональність неможливою і, як наслідок, порушує рівновагу в економіці. Отже, раціональність та ефективність можуть бути пов'язані як причина та наслідок: раціональність — це принцип ухвалення рішень, а ефективність — наслідок реалізації раціональних рішень.

В другій половині XX сторіччя значного поширення набула теорія обмеженої раціональності Герберта Саймона, яка стверджує, що в реальному житті повна (абсолютна) раціональність неможлива через обмеження індивідів (когнітивні, часові, інформаційні та інші). Індивіди не шукають найкраще рішення, а обирають задовільне - першу альтернативу, яка відповідає їхнім мінімальним критеріям. Ця теорія, на думку її прихильників, краще пояснює реальну людську поведінку.

Як можна побачити з викладеного, тлумачення раціональності стосовно економічної діяльності обертається навколо особливостей ухвалення рішень, зокрема, економічного вибору. З цієї причини доцільно окремо розглядати раціональність індивіда при ухваленні конкретного рішення й раціональність економічної поведінки сукупності індивідів загалом. Якщо вважати, що ознакою раціональності є осмислення, то втіленням осмислення виступає рішення. Рішення – це ідеальний образ сукупності дій, які треба здійснити для досягнення визначених цілей. Але саме поняття «осмислення» наразі є дискусійним. Один із засновників поведінкової економіки Д. Канеман вказує, що люди ухвалюють більшість рішень інтуїтивно, спираючись на різні асоціативні механізми [14, с. 54]. Деякі науковці, зокрема, прихильники психологічного напрямку інтерпретації раціональності на цій підставі критикують припущення, що раціональний індивід прагне обрати найкращу з можливих альтернативу, як таке, що не відповідає реальному процесу мислення людини. На відміну від асоціативного механізму, коли індивід обирає першу слухну альтернативу, яка спадає йому на думку, осмислення рішення означає когнітивне оброблення індивідом певного масиву інформації й вибір кращої за визначеними критеріями альтернативи. Отже, «максимізувальна» економічна поведінка, заснована на виборі кращої альтернативи, відображає факт осмислення людиною свого рішення, тобто за цією ознакою є раціональною.

Раціональне рішення асоціюється в нас з його результатом, який вважається успішним, якщо цілі, що ставилися, були досягнуті. Основоположним моментом аналізу рішення на предмет раціональності є визначення того, з яких методологічних позицій оцінювати його результат. В абстрактному розумінні результатом рішення можна вважати будь-які наслідки, які спричинили санкціоновані ним дії, як очікувані, так і непередбачені. Для визначення результату всі наслідки реалізації рішення треба зіставити з цілями, які воно переслідувало, з урахуванням їх позитивного або негативного впливу. Однак, з часом характер наслідків може змінитися з позитивного на негативний і навпаки. Наприклад, індивідуальні інвестиційні рішення економічних агентів базуються на їх очікуваннях та прогнозах щодо дохідності інвестицій. Вочевидь, раціональне рішення повинно базуватися на правильних очікуваннях майбутнього, але довгострокові прогнози в мінливому економічному середовищі стають ненадійними. Дохідність інвестицій з часом змінюється під впливом ринкової кон'юнктури, так що в середньостроковій перспективі рішення може виявитися невдалим, а в довгостроковій успішним. Одним з можливих способів подолання суперечливого характеру результату є оцінка рішення за

намірами з позицій деонтологічної етики. Згідно з деонтологічним підходом, рішення буде правильним, якщо при його ухваленні дотримана встановлена методика, норми та обов'язки. Деонтологічний підхід наразі не знайшов широкого вжитку через домінування телеологічних концепцій, зокрема, утилітаризму, де рішення оцінюється за його результатами. Однак, використання деонтологічного підходу може бути корисним для розкриття сутності та змісту поняття раціональності взагалі.

Якщо обмежити предмет дослідження тільки свідомим та осмисленим компонентом людської поведінки, то в ньому можна виділити наступні процеси: ситуаційний аналіз, визначення проблеми та альтернативних шляхів її вирішення; цілепокладання; ухвалення рішень; діяльність з реалізації ухвалених рішень; оцінку результатів, а також зворотний зв'язок між оцінкою результатів діяльності та цілепокладанням. Раціональність визначається як в характері кожного процесу, так і в їх послідовності. Наприклад, якщо людина вчинила певні дії, а потім замислилася над їхньою доцільністю, то таку поведінку навряд чи можна вважати раціональною через порушення послідовності процесів.

Індивідуальна раціональність характеризує рішення, які людина ухвалює самостійно. Ситуаційний аналіз, визначення проблеми та альтернативних шляхів її вирішення здійснюється людиною на основі наявної інформації та рівня власних знань і здібностей. В основі цілепокладання лежить суб'єктивна система цінностей. Ухвалення рішення відбувається під впливом когнітивних та вольових зусиль різного ступеня інтенсивності. Оцінка результатів також базується на суб'єктивній системі цінностей. В таблиці 1 наведені ознаки раціональності та нераціональності індивідуальних рішень з позицій деонтологічної етики, на основі яких можуть бути розроблені критерії та стандарти для оцінки поведінки економічних агентів.

Деонтологічний підхід в такому випадку означає зосередження на методологічному індивідуалізмі, визнання раціональності кожного процесу з погляду здорового глузду та факту осмислення індивідом відомої йому інформації, виключення з аналізу результатів рішення, які не відомі індивіду на момент його ухвалення, та обов'язкове врахування вже отриманих результатів рішення для самовдосконалення та самонавчання.

Поведінка економічних агентів складається з сукупності рішень, які треба типологізувати й кожну виділену групу аналізувати на предмет раціональності окремо. На вищому рівні абстракції раціональність економічної поведінки може вивчатися по основних фазах суспільного виробництва: власне виробництво, розподіл, обмін, споживання. При цьому для кожної фази суспільного виробництва критерії раціональності матимуть специфіку, відповідно до характеру процесів, які в ній відбуваються, та суспільно-економічних відносин, що їх опосередковують.

Колективна раціональність характеризує рішення, які ухвалюють в соціально-економічних системах різного рівня на основі визначених для цього алгоритмів та процедур. З позицій методологічного індивідуалізму колективні рішення є результатом взаємодії індивідів та їхніх індивідуальних рішень.

Таблиця 1. Ознаки раціональності та нераціональності індивідуальних рішень з позицій деонтологічної етики, розроблено автором

Процес в поведінці індивіда	Ознака раціональності	Ознака нераціональності	Примітки
Ситуаційний аналіз, визначення проблеми та альтернативних шляхів її вирішення	Індивід визначає проблему та альтернативні шляхи її вирішення на підставі аналізу повноти та достовірності відомої йому інформації. Ідентифікація проблеми відбувається за встановленими для цього критеріями.	Індивід при визначенні проблеми та альтернативних шляхів її вирішення покладається на неповну та/або недостовірну інформацію, яка не відповідає дійсності, спотворена, викривлена, не підтверджена фактами тощо.	Оскільки будь-яке рішення ухвалюється індивідом на підставі відомої йому інформації, від її якості залежить результат застосування індивідом своїх когнітивних здібностей та знань, що акумулюють минулий досвід.
Цілепокладання	Індивід встановлює раціональну ціль, якщо її досягнення у визначений момент за відомою інформацією принесе індивіду найбільшу можливу цінність, згідно з його системою цінностей.	Індивід встановлює ціль, досягнення якої несвоєчасно, не має найвищого пріоритету, не несе найбільшу цінність у визначений момент за відомою інформацією.	З філософських позицій будь-які дії визнаються правильними, якщо вони правильні за своєю сутністю й при цьому своєчасні.
Ухвалення рішення	Індивід ухвалює раціональне рішення, якщо за відомою йому інформацією обирає альтернативу, яка забезпечує витрату наявних ресурсів на досягнення визначених цілей найкращим з доступних способів.	Індивід обирає альтернативу без будь-якого аналізу або упереджено, без визначення принципу оптимальності, на підставі суб'єктивних асоціацій («мені здається, що ...») і т.п.	Гіпотетично раціональне рішення може бути відтворено: будь-який інший індивід вчинить так само раціонально на підставі такої самої відомої йому інформації.
Діяльність з реалізації рішення	Індивід діє раціонально, якщо дотримується ухваленого ним рішення, допоки об'єктивна ситуація не заперечує підстави ухвалення такого рішення.	Індивід не дотримується ухваленого ним рішення або ігнорує зміну об'єктивної ситуації, яка заперечує підстави ухвалення такого рішення.	Реалізація ухваленого рішення може відбуватися тривалий час, протягом якого об'єктивна ситуація зміниться, що вимагатиме повторного цілепокладання.
Оцінка результатів та зворотній зв'язок з цілепокладанням	Індивід вчиняє раціонально, якщо використовує інформацію про результати реалізації рішення для самонавчання (викриття та усвідомлення успіхів та помилок для коригування поведінки).	Індивід не оцінює результати реалізації рішення й може ігнорувати цілі, які ним не досягнуті, як наслідок, самонавчання та коригування поведінки не відбувається.	Самонавчання в процесі пізнання є необхідною умовою самовдосконалення індивіда та однією з ключових ознак його раціональності.

Колективне рішення треба оцінювати з позицій визначення раціональності методики узагальнення індивідуальних рішень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В соціально-гуманітарних науках розуміння раціональності дещо відрізняється. Класичний філософський дискурс визнає раціональним тлумачення буття за допомогою розуму на основі визначення об'єктивних законів існування природи, людини, суспільства. Психологія та соціологія трактують це поняття як розумну, адекватну ситуації поведінку людини або групи людей, яка покращує їхній поточний стан або сприяє виживанню, збереженню і т.п. Таке трактування вважається широким на відміну від вузького, яке притаманне економічній науці.

З розвитком економічної думки уявлення про раціональну економічну поведінку змінювалися. Вихідним положенням, яке сформувалося ще в Стародавній Греції або раніше в інших народів, було розуміння раціональної економічної поведінки як відповідності суспільним та релігійним нормам. Таке тлумачення з несуттєвими змінами проіснувало з часів Середньовіччя до епохи меркантилістів. З виникненням та розвитком класичної політичної економії сутність та зміст поняття раціональності в економічній теорії набули нового значення. З науковими працями А. Сміта раціональною стала вважатися економічна поведінка індивідів, заснована на їхньому егоїстичному інтересі. Згодом це положення оформилося в модель *homo economicus* — людини економічної, яка широко використовується в неокласичній економічній теорії дотепер.

Модель *homo economicus* неодноразово піддавалася критиці, в тому числі за спрощене та невідповідне реальності поняття раціональної економічної поведінки як «максимізувальної», тобто спрямованої на обрання індивідом найкращого за визначеними ним егоїстичними критеріями рішення. Нові напрямки дослідження раціональності в економічній науці зосереджені на особливостях ухвалення рішень в умовах реального економічного середовища та наявних в індивіда інформаційних, когнітивних та інших можливостей.

Одним з важливих методологічних питань для встановлення критеріїв та стандартів раціональності є оцінка результатів рішення. Характер результатів з часом змінюється з позитивного на негативний і навпаки. Так, інвестиційні рішення можуть виявитися спочатку невдалими, а згодом успішними. Для подолання таких суперечностей доцільно використати деонтологічний підхід, згідно з яким рішення оцінюється за його намірами, а не результатами.

В статті запропоновані ознаки раціональності та нераціональності індивідуальних рішень з позицій деонтологічної етики. Дослідження в даному напрямку варто продовжувати з метою поширення деонтологічного підходу на реальні управлінські кейси в організаціях різних галузей економіки.

1. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. 743 с.

2. Меркулова О.В. Раціональність в економічній моделі людини. Економічна теорія. 2005. №1. С. 25-34.

3. Кратт О.А., Деева Л.Г. Раціональність як інструмент наукового пізнання економічних процесів і явищ. Економічний вісник Донбасу. 2007. №4. С. 49-53. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/bitstreams/987ba5fb-d78c-4701-ac4f-e95c42c5a02c/download>

4. Клішова О.В. Економічна раціональність: сутність і види. Економічна теорія. 2008. №3. С. 40-52.
5. Івашук Ю.П. Емерджентний інституційний порядок в економіці та його поведінкові підстави. Економічна теорія. 2016. №3. С. 69-81
6. Вартанова О.В. Діагностика раціональності в економічній поведінці майбутніх менеджерів. Економіка та суспільство. 2021. Вип. 34. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-3>
7. Потішук О.О., Франко Н.О., Сторожик М.І. Раціональність як логічна форма мислення у філософії та науковій діяльності. Освітній дискурс : збірник наукових праць. 2025. №53(3-4). С. 62-70. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.53(3-4)-9
8. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
9. Вебер М. Господарство і суспільство: Нариси з соціології розуміння. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 2012. 1112 с.
10. Ludwig Von Mises. Human Action: A Treatise on Economics. 4th rev. ed. San Francisco : Fox & Wilkes, 1996. 996 p. URL: <https://jeffersonamericas.org/wp-content/uploads/2020/07/Mises05.pdf>
11. Lionel Robbins. The Subject-Matter of Economics. In: L. Robbins. An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. 2nd ed. London: Macmillan, 1935, ch.1, pp. 1-23
12. Череп А.В., Стрілець Є.М. Ефективність як економічна категорія. Ефективна економіка. 2013. №1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1727>
13. Frank H. Knight. Risk, uncertainty and Profit. Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1921. 338 p. URL: <https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/books/risk/riskuncertaintyprofit.pdf>
14. Канеман Д. Мислення швидко й повільно. 8-е вид. Київ : Наш Формат, 2024. 480 с.

1. Instytut filozofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy. (2002) Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Kyiv: Abrys. 743 p. (in Ukrainian)
2. Merkulova O.V. (2005) Ratsionalnist v ekonomichnii modeli liudyny [Rationality in the economic model of man]. Economic theory, №1, pp. 25-34
3. Kratt O.A., Dieieva L.H. (2007) Ratsionalnist yak instrument naukovoho piznannia ekonomichnykh protsesiv i nayvshch [Rationality as a tool for scientific knowledge of economic processes and phenomena]. Economic Herald of the Donbas, №4, pp. 49-53. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/bitstreams/987ba5fb-d78c-4701-ac4f-e95c42c5a02c/download>.
4. Klishova O.V. (2008) Ekonomichna ratsionalnist: sutnist i vydy [Economic rationality: essence and types]. Economic theory, №3, pp. 40-52
5. Ivashuk Yu.P. (2016) Emerdzhentnyi instytutsiinyi poriadok v ekonomitsi ta yoho povedinkovi pidstavy [Emergentic institutional regime in the economy and its behavioral foundations]. Economic theory, №3, pp. 69-81
6. Vartanova O.V. (2021) Diahnostyka ratsionalnosti v ekonomichnii povedintsi maibutnikh menedzheriv [Diagnosis of rationality in economic behavior future managers]. Economy and Society, iss. 34. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-3>
7. Potishchuk O.O., Franko N.O., Storozhyk M.I. (2025) Ratsionalnist yak lohichna forma myslennia u filozofii ta naukovi diialnosti [Rationality as a logical form of thinking in philosophy and scientific activity]. The Educational Discourse a Collection of Scientific Papers, №53(3-4), pp. 62-70. DOI: 10.33930/ed.2019.5007.53(3-4)-9
8. Aristotel. (2000) Polityka [Policy]. Kyiv : Osnovy, 239 p. (in Ukrainian)
9. Вебер М. (2012) Hospodarstvo i suspilstvo: Narysy z sotsiolohii rozuminnia [Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology]. Kyiv : Vydavnychiy dim «Vsesvit», 1112 p. (in Ukrainian)
10. Ludwig Von Mises. (1996) Human Action: A Treatise on Economics. 4th rev. ed. San Francisco : Fox & Wilkes. 996 p. URL: <https://jeffersonamericas.org/wp-content/uploads/2020/07/Mises05.pdf>
11. Lionel Robbins. (1935) The Subject-Matter of Economics. In: L. Robbins. An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. 2nd ed. London: Macmillan, ch.1, pp. 1-23
12. Cherep A.V., Strilets Ye.M. (2013) Efektyvnist yak ekonomichna katehoriia [Efficiency as an economic category]. Efficient economy, №1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1727>
13. Frank H. Knight. (1921) Risk, uncertainty and Profit. Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 338 p. URL: <https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/books/risk/riskuncertaintyprofit.pdf>
14. Kaneman D. (2024) Myslennia shvydke y povilne [Thinking, fast and slow]. Kyiv : Nash Format. 480 p.